

Stedelijk landschap in archieven

BOUKE VAN GORP

Het adresboek als sociale kaart

Het adresboek is de voorloper van onze telefoongids. Een aantal Nederlandse gemeentearchieven beschikt nog over reeksen adresboeken vanaf het einde van de 19e eeuw of het begin van de 20e eeuw, zo ook Amersfoort. Hoewel het bestuderen van een telefoongids niet als een erg spannende bezigheid klinkt, moet het adresboek zeker gezien worden als een waardevolle bron.

Ter voorbereiding van een wandeling door Amersfoort (Van Gorp en Van der Vaart, 1999), wilde ik meer weten over het proces van cityvorming in de Amersfoortse binnenstad. Cityvorming is de functieverandering van de binnenstad van uitgesproken woongebied tot gebied met veel zakelijke functies, een proces dat zich vanaf 1900 manifesteerde in de Nederlandse steden. De cityvorming in Amersfoort zou zich vooral concentreren langs de as Kamp – Langestraat – Varkensmarkt – Utrechtsestraat/Arnhemsestraat. Het middelpunt van deze as was de Langestraat, nog steeds de hoofdwinkelstraat van Amersfoort. De Langestraat was aanvankelijk een woonstraat voor beter gesitueerden. Ergens rond 1900 moet het karakter van deze straat en de rest van de as zijn veranderd: de eerste winkels of andere zakelijke bestemmingen deden hun intrede. Maar wanneer was dat precies?

Fragment van een bladzijde uit het Amersfoortse adresboek.

14	J. M. Fijnenberg	31	J. B. van der Hoeven
14	W. J. Fijnenberg	33	J. van Vollenhoven
15	J. Wildeman		

Langestraat.

1	A. J. van Zalingen	33	G. G. Veenendaal
1	Mej. E. M. v. Beek	35	Wed. B. F. J. Luijkx
3-5	M. W. F. de Jong	35	S. de Jonge Mulock
3-5	Mej. G. A. J. v. d. Sluis		Houwer
7	R. J. van Eimeren	37	J. A. J. Lohmann
7	M. Vink	37	J. B. Lohmann
7	J. I. Heijne	37	B. Braan
9	L. H. G. Ittmann	37	H. Willemsen
11	W. Claes	39	Filiaal van Albert Heijn
13	I. de Wolf	39	J. J. Wisse
13	A. de Wolf	39	P. Dirkmaat
13	L. Klein	39	C. M. van Walen
15	A. Smeitink	41	Firma B.A. v. Ruijven & Zn.
17	Wed. M. v. d. Bosch	41	R. J. van Ruijven
17	J. N. v. d. Bosch	41	B. A. van Ruijven

Waar kwamen die eerste winkels? Was er een verschil tussen de genoemde straten? Hoe verliep het proces van verwinkeling? Wanneer kwam het eerste echte warenhuis in Amersfoort?

Het antwoord op deze vragen heb ik gevonden in de Amersfoortse adresboeken. Daarvoor heb ik de betreffende straten bekeken in een aantal jaargangen tussen 1912 en 1942. Zoals uit de tabel op pagina 74 blijkt, overheerste in 1912 langs de hele as de woonfunctie. Langzaam maar zeker komen

er meer winkels. Echter, nergens in de onderzochte periode krijgen de winkels de overhand. Er wordt nog veel gewoond, bijvoorbeeld boven de winkels.

Wat verder opvalt is dat het aantal vermelde adressen afneemt van alle straten, behalve van de Varkensmarkt. Vooral in de Langestraat is deze afname van het aantal adressen drastisch. Niet zichtbaar in de tabel, maar wel duidelijk uit het adresboek, is het aandeel van andere zakelijke bestemmingen per straat (kantoor, nijverheid, horeca). Zo bevond zich in 1917 en 1925 aan de Kamp relatief veel nijverheid. De Utrechtsstraat telde in 1917 in verhouding veel horeca. Helaas geeft het adresboek voor de gesignaleerde ontwikkelingen geen verklaring. De Amersfoortse adresboeken waren geen

De Langestraat in Amersfoort ter hoogte van Zevenhuizen omstreeks 1905. De Langestraat is nog vooral een woonstraat.

heroïsche ontdekking. Een jaar eerder, tijdens mijn afstuderen, had ik al adresboeken gebruikt. Zo gaven de adresboeken in het archief van Nijmegen antwoord op de vraag of er sprake was van sociale segregatie in de vanaf 1878 aangelegde villawijk aan de Oranjesingel (Van Gorp, 1998). Het adresboek geeft dus informatie over functies en bewoners van de stad en de straten. Zoals in een gewone telefoongids staan de mensen op achternaam alfabetisch gerangschikt. Met volledig adres en, indien aangesloten, met telefoonnummer. Daarbij wordt veelal ook het beroep van de persoon vermeld. Het adresboek geeft ook per straat een overzicht van de bewoners. Op grond van beide lijsten is het dus redelijk eenvoudig om een karakterschets te maken van een straat of wijk.

Het adresboek geeft nog meer informatie. De groei van de stad is bijvoorbeeld te volgen via de vermelding van nieuwe straten. Het is ook mogelijk om de ontwikkeling van een individueel pand te volgen. In Groningen heb ik het adresboek gebruikt om de oorspronkelijke functie en naam van een voormalig fabriekspand te achterhalen (Van Gorp, 1998). Het bleek een melkfabriek te zijn geweest, die echter nog geen 20 jaar gefunctioneerd had.

Tenslotte is het adresboek een duidelijk tijdsdocument. Een voorbeeld hiervan is de introductie en de verspreiding van de telefoon. Het taalgebruik is een tweede voorbeeld. In 1914 kende de Langestraat enkele winkels of magazijnen in *galanterieën*, een paar *confiseurs*, een *coiffeur* en een *melksalon*. Een derde voorbeeld zijn de sociale conventies met betrekking tot de burgerlijke staat. Het adresboek kent 3 soorten (hoofd)bewoners: M. Pietersen, Mej. M. Pietersen en Wed. M. Pietersen (fictief voorbeeld). Daarnaast worden ook adellijke titels vermeld.

De Langestraat in de jaren dertig, gezien vanaf de Varkensmarkt. De 'verwinkeling' is duidelijk te zien aan de vele luifels.

Zoals iedere bron moet ook het adresboek met de nodige voorzichtigheid gebruikt worden. De interpretatie van de bron blijft lastig. Als er achter de naam van de bewoner geen beroep staat, betekent dat dan 'geen beroep', 'werkloos' of 'beroep onbekend'? En als op nummer 4a Wed M Pietersen en J Pietersen wonen, zijn dat dan twee verschillende adressen, of delen moeder en zoon de woning?

Tenslotte zijn helaas de reeksen vaak niet helemaal compleet of volgens hetzelfde stramien opgezet. Zo gaan in Amersfoort de adresboeken veelal per kalenderjaar, maar wijken enkele jaargangen af.

Kortom, het adresboek is een eenvoudig te raadplegen bron, die zeker niet saai is. Minder sterke punten zijn de interpretatiemogelijkheden van de gegevens en dat de antwoorden vervolgens nieuwe vragen opwerpen.

De verwinkeling in Amersfoort in beeld gebracht 1912 - 1942.

	1912			1917			1925		
	N	Wo	Wi	N	Wo	Wi	N	Wo	Wi
Kamp	113	105	5	97	74	7	101	75	8
Kamperbinnenpoort	11	11	0	8	7	1	10	9	1
Langestraat	231	213	7	153	123	11	151	124	18
Varkensmarkt	11	10	1	14	11	1	12	10	2
Utrechtsestraat	72	64	6	64	46	7	58	42	8
Arnhemsestraat	54	52	0	40	33	4	42	33	5
	1930			1936			1942		
	N	Wo	Wi	N	Wo	Wi	N	Wo	Wi
Kamp	101	71	9	99	71	11	99	73	9
Kamperbinnenpoort	7	6	1	5	2	1	5	4	1
Langestraat	144	109	28	143	98	32	144	108	31
Varkensmarkt	13	10	1	14	10	4	15	8	5
Utrechtsestraat	65	46	10	61	52	7	58	42	9
Arnhemsestraat	42	33	5	42	30	6	43	31	5

N= aantal adressen, Wo = aantal woningen, Wi = aantal winkels

Het verschil tussen N en Wo + Wi wordt veroorzaakt door overige zakelijke bestemmingen: kantoor, nijverheid, dienstverlening en horeca, leegstaande panden en overige bestemmingen.

ADDRESS BOOKS AND THE HISTORIC SOCIAL MAP OF A TOWN

The 'adresboek' is the predecessor of today's telephone book. It is an easily accessible source, more interesting than it might seem at first sight. Its greatest asset is the double entry: one alphabetically on surname and one by street. This enables one to analyse change in land use or social segregation in individual streets.

LITERATUUR

- AMERSFOORTSE ADRESBOEKEN. Gemeentearchief Amersfoort.
- GORP, B. VAN (1998). Transformatie en uitbreiding. Integratie van stadshistorische geografie in de aardrijkskunde. Doctoraalscriptie Sociale Geografie, Utrecht.
- GORP, B. VAN EN R. VAN DER VAART (1999). Amersfoort: herinrichting en stedelijk erfgoed. Centrum voor Educatief Onderzoek, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Utrecht.